

BURSA'NIN TARİHİ MAHALLELERİ II

HOCATAŞKIN, KURTOĞLU, MEYDANCIK, NAMAZGAH, YEŞİL

BURSA YEŞİL CAMİİ

Doç. Dr. Salih PAY*

Yeşil Camii'ni, Yıldırım Bayezid'in (1389-1402) Devlet Hatun'dan olan çocuklarından, beşinci Osmanlı padişahı Çelebi Sultan Mehmed (816-824/1413-1421) yaptırmıştır. Cami dışındaki üniteleriyle birlikte Yeşil Külliyesi, tüm Osmanlı mimarî eserleri içinde en zengin süslemelere sahip bir yapı olarak kabul edilir. Hatta Ekrem Hakkı Ayverdi'ye göre medrese, türbe ve imaret hariç tutulsa bile yalnız Yeşil Cami, tek başına her zaman bir şehrin baş abidesi olabilecek nitelikte ve güzelliكتedir.

Yeşil Cami, Çanlı Dere de denilen Namazgâh Deresi'nin doğusunda yükselen ve yan yamaçlara hâkim bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Orhan ve Yıldırım külliyelerinin, meskûn olmayan bir yere kurulması gibi, Yeşil Külliyesi de boş bir alana tesis edilmişti. Sonradan aynı alanın müsait yerlerine Köse Hamamı, Köse Ali Medresesi ile iki tane de sibyan mektebi yapıldı. Caminin inşaatı yaklaşık olarak altı yıl sürmüş olup, Çelebi Mehmed'in, Osmanlı ülkesine tek başına hâkim olup devletin birliğini yeniden sağladığı 1413 yılında başlamış ve 1419 yılı Aralık ayında tamamlanmıştır. Ne yazık ki bu süre zarfında caminin tezyinat, nakış ve boyaları yetiştirilememiştir. Bu nedenle tezyinat ve süsleme faaliyetleri II. Murad'ın (824/1421-848/1444) saltanatının ilk yıllarında da devam edilmiş ve ancak 1424 yılı Temmuz ayında son bulmuştur.

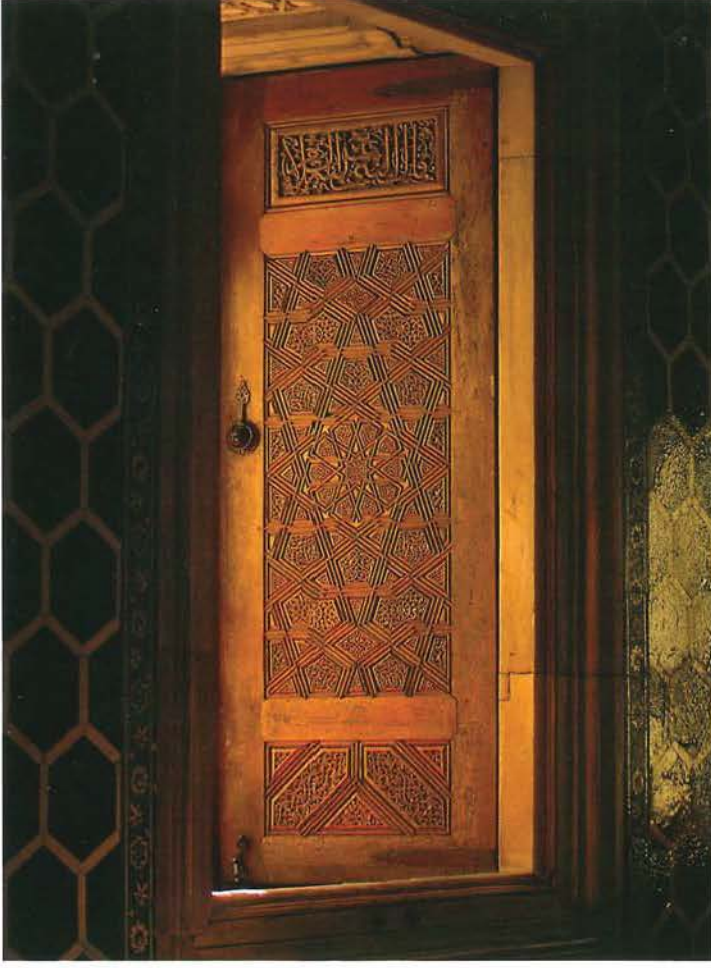
Kaynaklarda caminin isimleri arasında yer alan *Yeşil*'in nereden oluştuğu konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Evliyâ Çelebi'ye göre *Yeşil* ismi, caminin kubbeleri ve minare tacının *yeşil kâşî çini* ile kaplı olmasından gelmektedir. Fakat Evliyâ Çelebi, bu bilgileri verdiği sayfanın başında kubbelerin beyaz ham mermerden yapılmış olduğunu da belirtir. Bu

sebeple Evliyâ Çelebi'nin cami kubbelerinin çini ile kaplı olduğuna dair bilgisi ihtiyatla karşılanmalıdır. Ayverdi, minarelerin bir kısmının çini olabileceğini fakat kubbelerin çini ile kaplı olmasının mümkün olmadığını, çünkü Evliyâ'dan çok önce kubbelerin kurşun ile kaplı olduğunun bilindiğini ifade etmiştir. Ona göre Yeşil ismi minareler veya türbe duvarlarındaki çinilerden kaynaklanmış olabilir. Gabriel ise, Yeşil adının, binalardaki çinilerin renginden ziyade, külliye'nin yerleştiği çevredeki ağaç ve çayırların renginden kaynaklandığı kanaatindedir.

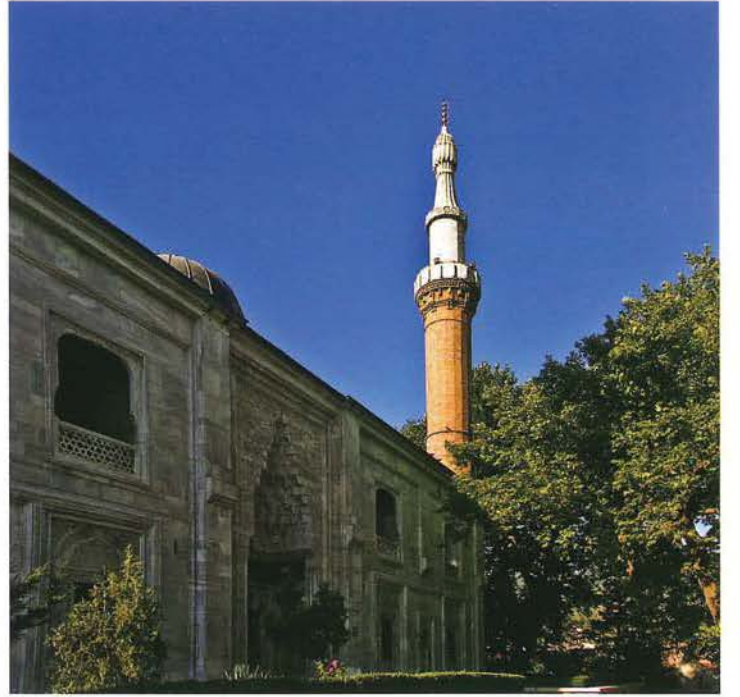
Yeşil Cami, külliye'nin diğer üniteleriyle birlikte başta mimar ve vezir Ahî Bayezid oğlu Hacı İvaz Paşa olmak üzere mimar Abdullah oğlu Timurtaş, nakkaş İlyas Ali ve oğlu Ali Paşa, çinici Mehmed Mecnun, tahta oymacısı Hacı Ahmed oğlu Tebrizli Hacı Ali ve kiremitçi Pir Mehmed Çelebi gibi sanatkarların

*Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi

olağan üstü gayretleriyle oluşturulmuştur. Bu sebeple olacaktır ki, Toynbee, Yeşil Cami ve Yeşil Türbe'nin mimarî ustalığına hayran olduğunu, bu binalardaki farklı inşaat malzemelerinin gayet ahenkli bir tarzda yerleştirildiğini belirtmiştir. Çelebi Sultan Mehmed, dünya çapında bir şaheserin ortaya çıkmasına katkı sağlayan sanatkârların isimlerinin külliye ait birimlerin çeşitli yerlerine yazılmasına izin vermiştir. Bu sayede, mihrabın Tebrizli ustalar, çinilerin Mecnun Mehmed, kapıların tahta ve ceviz kanatlarının Hacı Ahmed oğlu Tebrizli Ali, boya ve nakışların Nakkaş İlyas oğlu Ali tarafından yapıldığı ve mimarının da Hacı İvaz Paşa olduğu bilinmektedir.

Yeşil Cami, vakfiyede zaviye ifadesi ile anılmış olup, Evliyâ Çelebi'nin de belirttiği gibi yüksek çınarlarla süslü bir avlunun içindedir. Başlangıçta mescit olarak inşa edilmiştir. Sonradan minber eklenerek camiye dönüştürülmüştür. Fakat bu dönüşümün tarihi tam olarak belli değildir. Ancak 1583 yılına ait hatiplik ücretiyle ilgili bir belgede, Yeşil Cami'nin, Çelebi Mehmed'in sağlığında mescit iken, vefatından sonra camiye çevrildiği ifadesi yer almaktadır. Ayverdi, bu belgeye dayanarak camiye döndürme işinin, Çelebi'nin vefatından az sonra, muhtemelen 1426'da gerçekleşmiş olabileceğini belirtmiştir. Bununla birlikte bu dönüşümün 2 Mart 1573'ten önce olduğu kesindir. Zira söz konusu tarihe ait bir tamir belgesinde, o vakitler camide Cuma namazının kılındığı belirtilmektedir.

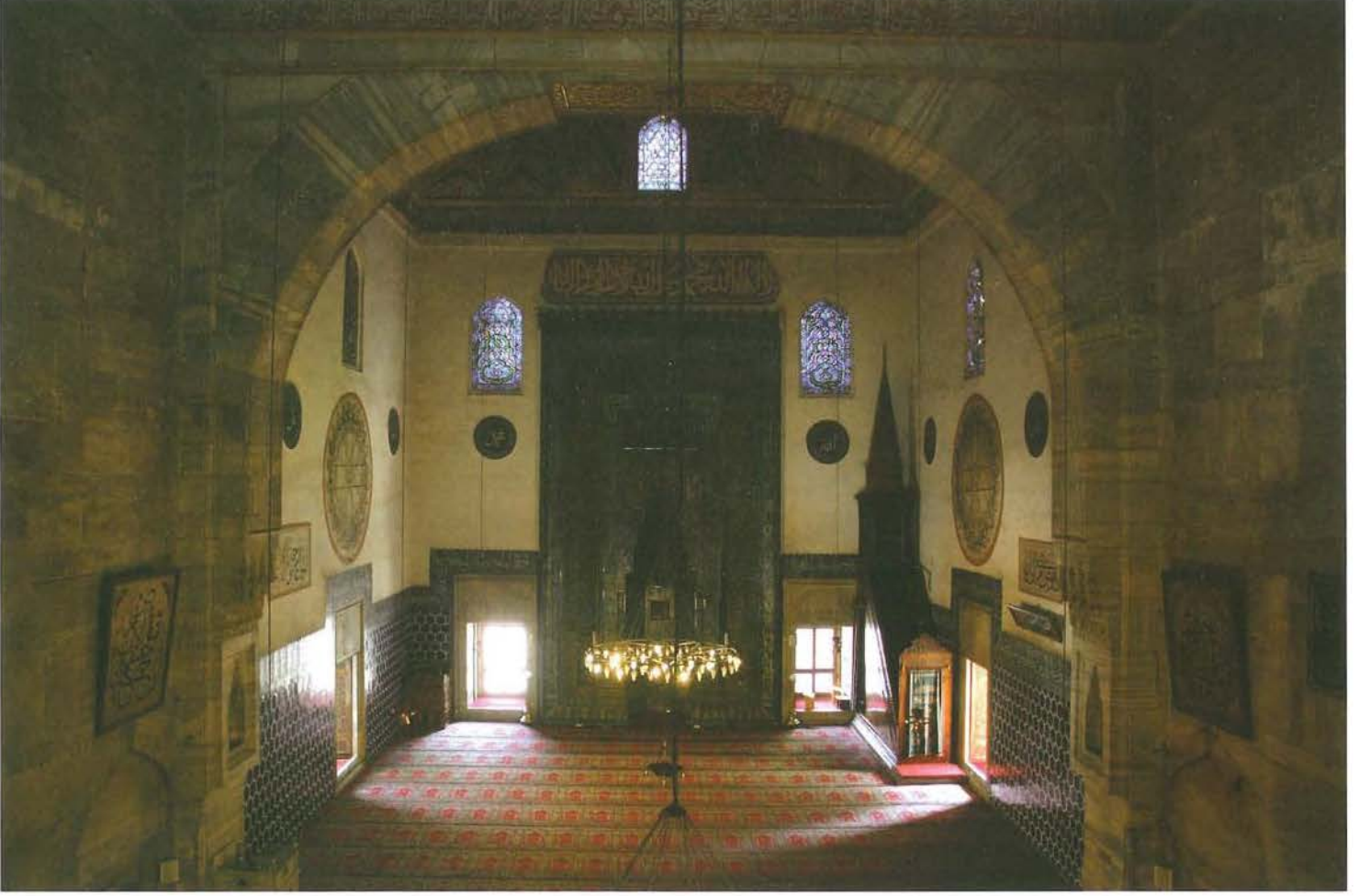
Vakfiyede geçen zaviye ifadesi, caminin planına da uygun bir tanımlamadır. Caminin, iki kubbesi vardır. Ayrıca yan taraflarında, gelen misafirlerin barınmaları için *tabhane*

de denilen odalar bulunmaktadır. Yeşil Cami'nin planı, Hüdavendigâr ve Yıldırım camilerinde olduğu gibi *ters T* şeklinde olup, büyük bir dörtgen üzerine oturtulmuş sekiz küçük dörtgenden ibarettir. Bu tür plana sahip camilere de, zaviyeli camiler denilmektedir. Yeşil Cami, Yeşil Külliyesi'nin olduğu kadar Bursa'nın da sanat ve süsleme bakımından en etkileyici birimidir. Yeşil Cami, sadece taş kullanılarak yapılmış ve mermer plaklarla kaplanmıştır. Bu sebeple Selçuklu özelliğini yansıtan ve örneği Orhan ve Muradiye camilerinde izlenebilen taş ve tuğlanın birlikte kullanılışı

burada görülmez. Cami inşaatında kullanılan mermer kaplamalar arasında, o dönemde çok kıymet verilen pembe mermerler de bulunmakta; bununla birlikte caminin inşaat tarzından, dış cephesinde dahi mermer darlığı ve sıkıntısı çekildiği anlaşılmaktadır. Zira yan cephelerdeki mermerlerin kalitesi daha düşüktür.

Giriş kısmının sağ ve sol taraflarındaki iki mihrap ile mihrap üzerinde bulunan çıkıntılardan anlaşıldığına göre caminin son cemaat mahalli tamamlanamamış ve ayrıca

bu cephedeki bazı süslemeler ve yazılar da yarım kalmıştır. Ancak Alman mimar Hans Wilde'ye göre, önceleri, caminin önünde üç parçadan oluşan bir hol bulunmakta olup; ortadaki camiye giriş için, yandakiler ise son cemaat yeri olarak kullanılmakta idi. Şehsuvaroğlu, caminin son cemaat mahallinin tamamlanamamış olmasının, kapı ve pencerelerdeki emsalsiz mermer işçiliği ile kapı çevresini saran sülüs ve kûfi yazıların güzelliğini bir anda gözler önüne serdiğini belirtir.

Camiye girilirken medhal denilen mihrap şeklindeki yer, kabartma ve oyma tezyinat ve çiçek resimleriyle

süslenmiştir. Koyunluoğlu, medhaldeki üç satırlık kitabenin, gözden gizlenmeyecek kadar sanatkârane ve anlamı bakımından da binanın büyüklüğü ve ihtişamıyla uyumlu bir şiir olduğunu belirtir. Kapıdan içeri girildiğinde, iki tarafında alçıdan yapılmış birer süslü pencere ile aydınlatılan loşça bir koridor vardır. Ayrıca burada dört adet Bizans sütunu da bulunmaktadır. Birinci ve ikinci kapı arasındaki koridorların tavanında nakış işleri vardır. Ondan sonra dar ve loşça olan ikinci koridorun yanlarındaki 3,5 metre yüksekliğinde altın yıldızlı ve kenarlarında İhlâs sûresi yazılı yeşil çiniler bulunur.

Caminin içi iki kademelidir. Mihrabın bulunduğu kısım havuzun bulunduğu yerden daha yüksektir. Koyunluoğlu, tarih vermeksizin, bir ara her ikisini de aynı seviyede buldurmak amacıyla havuzun bulunduğu kısmın toprakla doldurulduğunu ve bu sebeple havuzun da toprak altında kaldığını belirtir. Havuz, Ahmet Vefik Paşa'nın valiliği döneminde tekrar açığa çıkarılmışsa da, şadırvanın etrafındaki altın ve gümüş kakmalı parmaklık bulunamamıştır. Ayrıca önce kaybolan ve yine Ahmet Vefik Paşa zamanında buldurularak yerine konan yekpare mermerden yapılmış fiskiye üzerindeki akik ve mücevherler de bulunamamıştır. Havuzun üzerindeki kubbeyi çevreleyen ve Nakkaş Ali kitabesine kadar uzanan üzerinde beyaz renkli kûfi yazılar bulunan mavi çini kuşak da kaybolmuştur. Havuzdaki mermer fiskiye Ağustos 2004 yılında tekrar çalınmış ve hâlâ bulunamamıştır. Gerek mihrap ve gerek şadırvanın bulunduğu iki kubbe, iki kubbenin arasında, anahtar taşı denilen yerde toplanmıştır. Anahtar taşın üzeri altın yaldızlı kabartma geometrik hatlarla süslüdür. Bunun daha heybetli olmasını sağlamak için koyu kırmızı bir zemin üzerine çok köşeli yıldızlar serpiştirilmiş ve ortadaki yıldız aşağıya doğru bir çıkıntı oluşturacak şekilde yapılmıştır.

Kapıdan girildiğinde yanlarda, birer tarafı alçıdan yapılmış odacıklar, raflar ve ortalarında birer ocak; diğer kısımları ise iki metre kadar yükseklikte altı köşeli Türk mavisi çinilerle süslü odalar vardır. Bunlar, daha ziyade Selçuklu tarzı olan alçı süslemelerin Osmanlılar tarafından da başarıyla uygulanabildiğini gösterir. Odalarda birer pencere vardır. Çinilerin araları üç köşeli siyah çinilerle doldurulmuştur. Caminin diğer tarafındaki pencereler gibi bunun da kasası mermerden ve parmaklıkları da altın ve gümüş kakma tezyinatlı yapılmıştır. Her iki odanın pencere ve kapı üzerinde, geçirilen tehlikeleri hatırlatan ve güç birliğinin önemini vurgulayan aynı yazılar bulunmaktadır. Odalardan biri, bir ara, harîmden demir parmaklık kapı ile ayrılmış ve odaya tam imaretin karşısına gelecek şekilde, içeriye yemek almak için bir dış kapı açılmıştır. Sonradan bu kapı kapanmıştır.

Mihrabın bulunduğu yer, zeminden itibaren 2,5 m.

yükseklikte koyu mavi ve etrafı beyaz çerçevesi, altı köşeli çinilerle kaplıdır. Mihrap baştan aşağı yan yana getirilmiş kabartma çinilerden oluşmuş bir küttedir. Mihrabın iki tarafında yazılar bulunmaktadır. Koyunluoğlu, elektrik tesisatı esnasında mihraptaki çinilerin, üzerine büyük çiviler çakılması sebebiyle tahribata uğradığını, mihrabın üzerinde kırmızı çini üzerine beyaz renkli *Lâ ilâhe illâllâh...* yazısı ile mihrabın iki yan duvarlarında büyük daire şeklindeki *Kul hüvellâhu ahad* yazılı madalyonların da kaybolduğunu belirtmektedir.

Camideki minber ve vaaz kürsüsü, caminin süslemeleriyle örtüşmemektedir. Zaten daha önce de belirtildiği gibi cami, başlangıçta mescit olarak inşa edilmiş ve sonradan camiye çevrilmiştir.

Caminin ikinci katına çıkmak için yapılan merdivenlerin bulunduğu yerde, biri doğuda, diğeri batıda olmak üzere iki oda bulunur. Caminin ikinci katına yani hünkâr mahfelinin bulunduğu kata, mihrabın karşısındaki kapıdan girildiğinde her iki tarafta da bulunan merdivenlerle çıkılır. İkinci katta duvarları, altı köşeli mavi çinilerle süslü birer hol vardır. Çinilerin arası üç köşeli siyah renkli çinilerle doldurulmuştur. Hünkâr mahfeline iki basamakla çıkılır. Mahfelin duvarları ve tavanı geometrik şekillerle ve araları altın yaldızlı hatlarla süslenmiş olup zemini de çinidir. Mahfel, caminin içine tamamen hâkim olup, cami tarafına bakan kısmında kabartma çini parmaklık vardır. Hünkâr mahfelinin gerisindeki boşluğun duvarları 1m. kadar yükseklikte altı köşeli mavi çinilerle süslüdür. Bunların arası da üç köşeli koyu mavi çinilerle doldurulmuştur. Hünkâr mahfelinin sağında ve solunda camlı birer pencere ile caminin içine bakan odalar vardır. 1,75 m. yüksekliğindeki duvarlarında Türk mavisi çiniler vardır. Doğudakinin sağ, batıdaki de sol tarafındaki duvarları alçı şömine ile süslüdür. Bu odanın penceresinde *Lâ havle velâ kuvvete illâ billâh* yazılıdır. Her iki oda, hünkâr mahfeline nazaran çok sade olup yanlarından minarelere çıkılacak yerleri vardır. Hünkâr mahfelinin yanlarındaki her iki odanın kuzey taraflarında, birer şadırvanla süslenmiş ve mermerden oyma parmaklıkla çevrilmiş yazlık kısımlar vardır.

Bu şâhnişînlerin ikisi sadece süsleme amacıyla yapılmış olup kördür ve ancak dayama merdivenle çıkılabilir. Caminin içerisini aydınlatmak ve buradan girecek ışık huzmelerinden yararlanmak amacıyla, öndeki kubbe üzerine bir tambur konmuştur.

Yeşil Cami hakkında eklenecek hususlardan biri de minarelerin orijinalliği ve adedi konusudur. Koyunluoğlu, minarelerin, caminin genel yapısıyla uyumlu olmadığını

ve orijinallerinde büyük kubbedeki gibi tambur şeklinin bulunduğunu ifade etmiş olsa da minarelerin sayısı hakkında görüş belirtmemiştir. Ayverdi, Evliya Çelebi ve Ebubekir Feyzi'nin Yeşil'in tek minareli olduğuna dair görüşlerini, caminin ârızı halini tasvir eden ifadeler olarak değerlendirir. Ona göre, minareye geçen merdivenli yol ve mazgallar, kuruluş aşamasında Yeşil'in iki minareli olduğunun kanıtı niteliğindedir. Gabriel ise, caminin orijinalinde bir minareli olduğu, ikincisinin ancak XIX. yüzyılın sonlarında yapıldığı kanaatindedir. 1623 tarihli bir tamir belgesinde geçen ifadeler, Gabriel'in kanaatini desteklemekte ve caminin tek minareli olduğunu çağrıştırmaktadır. Buna göre caminin minaresinin kurşunu ile tahta ve direkleri çürümüş ve şerefesi de tamire muhtaç olmuştur. 1873 yılına ait mahyacılık beratıyla ilgili bir belge ise, ikinci minarenin inşa tarihini de belirterek konuyu tamamıyla açıklığa kavuşturmuştur. Buna göre cami önceden bir minarelidir ve 1870 yılında camiye bir minare daha eklenmiştir. Belgede geçen *inşa* ve *ilâve* kelimeleri, caminin daha önce bir minareli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Şayet yeni yapılan minare, daha önceden var olup da her hangi bir sebeple yıkılan bir minare olsaydı, belgede *inşa* ve *ilâve* kelimeleri yerine, *tamir*, *termîm* ya da *yeniden inşa* ifadelerinin kullanılması gerekirdi.

Evliyâ Çelebi, cennete benzettiği ve muhteşem tezyinatı sebebiyle mihrap ve minberini anlatmaktan aciz olduğu Yeşil'i sanatlı ve gönül açıcı bir cami olarak nitelendiren tasvirini şöyle devam ettirir:

"Bir kible kapısı var ki, sağında ve solunda yüksek kemerine varıncaya kadar kat kat, düğüm düğüm rumiler, zülf-i nigar fevkalade nakışları vardır ki en usta hattatlar bile kıl kalem ile kâğıt üzerine bu kadar düzgün yazı yazamazlar. Fakat mermer üstadı ham mermere tam üç yıl boyunca keser sallayarak bu kapıyı yapmış ve ustalığını göstermiştir... Bu cami-i şerifin bir benzeri Bursa'da olmadığı gibi seyyahlar başka memleketlerde de böyle bir dâr-ı Hudâ (Allah evi) görmedik' diyorlar".

Ayverdi, Yeşil'in bu özelliğini destekleyici mahiyette bir

kaç örnek verir. Onlardan biri, 1854 depremi sonrasında hasar gören camileri tamir için getirilen Fransız bir mimarın hazırladığı albümünde 50 levhadan 42'sini Yeşil Cami'ye ayırması, diğeri *Usûl-i Mi'mârî-i Osmânî* isimli eserde 153 levhadan 54'ünün Yeşil Cami'ye tahsis edilmesi ve Yeşil Cami'nin, Osmanlı mimarisinin başlıca eseri olarak gösterilmesidir. Gabriel'e göre de Yeşil Külliyesi Bursa'daki eserler arasında birinci sırayı oluşturmaktadır. Ayverdi ise medrese, türbe ve imaret hariç tutulsa bile yalnız Yeşil Cami'nin, tek başına her zaman bir şehrin baş abidesi olabilecek nitelikte ve güzellikte; âdeta bir kuyumculuk hârikası; rengi, istiftteki âhenk ve mahâreti göz kamaştırıcı olan bir mücevher olduğunu belirtir.

Yeşil Bursa isimli eserin yazarı Şehsuvaroğlu ise Yeşil'i şöyle tasvir etmektedir:

"O süslü ve muhteşem kapıdan bir antreye girilir ve sonra diğeri bir koridor gayet sanatkârane işlenmiş bir mermer fiskiye'nin bulunduğu ana kısma açılır. Antrenin iki tarafındaki merdivenlerden bir yeşil cennet gibi firuze çinilerle kaplı üst kısma çıkılır. Burada da Hünkâr mahfili, bir salon ve iki yanlarda ikişer divan veya harem odası vardır. Ana kısım tanbur denen bir üstüvane üzerine oturtulmuş iki kubbe ile örtülüdür. Biri şadırvan kısmını, diğeri de asil ibadet yerini örter. Bu ana kısmın yanlarında da gene ikişer divan odası vardır. Girişteki antre ve koridor dolayısıyla mihrap caminin oturtulduğu büyük dörtgünden dışarıya doğru çıkmıştır. Şadırvandan mihraba bakınca buradaki çini işçiliğine doyum olmaz. Asırlardır asla solmayan firuze/Türk mavisi çiniler Mehmed Mecnun'un, tavan ve duvarlardaki nakışlar ise Nakkaş Ali b. İlyas Ali'nin imzasını taşımaktadır".

Ayverdi, Yeşil Camii'ndeki eşsiz tezyinatı milletçe geçirilen fetret devri sonunda, o devrin sıkıntılarını çocuk yaşta çekmiş, istikbali kurtarıp istikrarı sağlamış olan Çelebi Mehmed'in kendine karşı bir teselli mükâfatı, milletine verdiği sakinleştirici bir ilaç olarak görmektedir. Ayverdi ve Yüksel, bu kadar yoğun süslemenin yapılmasının, devletin yıkılmadığını, var olduktan başka, böyle lükse sarf edecek

bir kudrete erişildiğini bütün dünyaya ve millete göstermek için gerekli görüldüğü kanaatindedir. Celâl Esat, Çelebi Mehmed'in Yeşil Cami ile Osmanlı mimarisinin esaslarını kurduğunu; bu sebeple Yeşil'in, mimarlık tarihinde bir dönüm noktası oluşturduğunu belirtir. Şehsuvaroğlu ise, Bursa-İznik ekolü ile Selçuk mimarisinin birbiriyle tamamen aynı olmadığını; Bursa-İznik ekolünün temelini Yeşil Cami ile atıldığını belirtmiştir.

Tespit edilebildiği kadarıyla külliye ait birimlerden ilk defa ciddi onarım gören yer Yeşil Cami'dir. 1552 tarihli tamir belgesine göre caminin kubbe kurşunları inşa edildiğinden beri hiç değiştirilmemiştir. Kurşunlar zamanla çok eskidikleri için caminin içine yağmur suyu girmeye başlamış ve bu sebeple de değiştirilmişlerdir. 1573 tarihli bir belgede caminin içindeki şadırvanın ve havuzun etrafına, mâ-i müsta'mel (abdest suyu) ulaşması sebebiyle namaz vakitlerinde kimsenin oturmadığı ve cami küçük olduğu için de Cuma günlerinde izdiham olduğu belirtilmiştir. Bu sebeple içerdeki şadırvan ve havuzun cami dışına çıkartılması ve yanlardaki misafirhanelere de dışarıya açılan kapı yapılması teklif edilmiştir. Bu tamirde caminin içi ağartılmış (kireçle badana yapılmış), caminin önündeki saçaklar, kubbelerin bazı yerleri ve çatının kurşunları tamir edilmiştir.

1623 tarihli bir belgede caminin kubbe kurşunlarının çürüdüğü ve rüzgârın şiddetli esmesi sebebiyle döküldüğü, altında olan tahta direklerin çürüdüğü, yağmurlu günlerde yağmur damlalarının boş yerlerden sızarak yer yer caminin nakışlarının sıvalarını ve çinileri döküdüğü, camların çatladığı ve kubbelerin arasındaki büyük kemerin dahi bazı yerlerinin çatladığı, imaretin karşısındaki misafirhane kapısının turesinin tamamen yıkıldığı, minaresinin kurşunu, tahta ve direklerinin çürüyüp şerefesinin tamire muhtaç olduğu belirtilmiştir. Ayrıca tamirin gecikmesi durumunda caminin yıkılıp çok zarar göreceği de ifade edilmiştir. 1630 yılında cami ve türbenin kurşunlarının yenilenmesine 5.000 akçe harcanmış, 1635 yılında caminin kubbesinin kurşunları şiddetli lodos sebebiyle harap olduğundan tamir edilmiştir. 1644 yılında caminin çatısı ve suyolları, 1645 yılında caminin

etrafındaki avlu duvarları, doğu tarafındaki tâbhane kapısının kaldırımı ve çatısı, güney tarafındaki tâbhanenin önündeki sofa, batı tarafındaki tâbhanenin çatısı ve taş merdiveni, 200 adet cami ve kubbenin kurşunları bakımdan geçirilmiş, 1658 yılında cami, medrese ve türbenin çeşitli yerlerine toplam 16.712 akçe harcanmış, 1671 yılında caminin harîm duvarları, sofaları ve kurşunları tamir edilmiş ve 1684 yılında caminin orta ve mihrap kubbeleri ile iki tâbhane kubbelerinin üzerlerine 1039 tahta kurşun döşenmiştir.

1733 yılında cami, türbe, medrese, İpek Hanı ve içindeki mescidin tamirine toplam 5.501 buçuk kuruşluk masraf yapılmış, 1741 yılında caminin kurşunları tamir edilmiş, 1743 yılında caminin doğu tarafındaki nakışlı büyük bir cam ile caminin batı tarafındaki tâbhane kapısı üzerindeki çatı saçağı tamir edilmiştir. 1763 yılına ait bir belgeden, caminin tamirinin iki sene önce Bursa kadısı tarafından İstanbul'a bildirildiği halde hâlâ cevap gelmediği, konunun bu sefer daha ciddi bir şekilde tekrar iletildiği anlaşılmaktadır. Belgenin devamında mihrap önünde yağmurlu havalarda namaz kılmanın mümkün olmadığı, bir süre daha gecikildiğinde kış mevsimi olacağı için bazı yerlerin yıkılabileceği ve tamiri için çok masraf gerekeceği belirtilmiştir. Ancak bu aşamadan sonra tamire izin çıkmıştır. 1768 yılında şiddetli lodos sebebiyle caminin kubbesinin üzerindeki kurşunlar bozulmuş ve kubbelerin üstleri açılmış olduğundan kurşunların her tahtası öncekinden eksik olmamak ve hile yapılmamak ve ancak tartıldıktan sonra yerlerine konmak üzere tamirine izin verilmiştir. 1770 yılında caminin kubbesinin kurşunlarının tamir edilmesi için izin istenmiş, 1775 yılında camideki orta kubbe ile tâbhane kubbelerinin kurşunları, büyük ve küçük kubbelerin nakışlı sivaları, tâbhane kapıları ve çerçeveleriyle birlikte alçı pencereler hassa mimarlarından Seyyid Ali Ağa gözetiminde tamir edilmiştir. 1780 yılında minareye isabet eden çok kuvvetli bir yıldırım minarenin tamamen yıkılmasına ve üç adet kemer ayağının da zarar görmesine sebep olmuştur.

1818 yılında cami kurşunları tamir edilmiştir. 1825 yılında caminin kubbelerinin üzerindeki kurşunlar şiddetli rüzgâr

sebebiyle dökülmüş ve cami, içinde namaz kılınamayacak hâle gelmiş ayrıca minare külâhı üzerindeki kurşunlar bozulmuştur. 1840 yılı Ramazan ayında camiye ve müezzin odalarına 105 kuruş 30 para, 1840 yılı Şaban ayında minarenin sandık tamirine 47 buçuk kuruş harcanmıştır.

1844, 1846 ve 1847 yıllarında caminin şiddetli rüzgâr sebebiyle bozulan kurşunları tamir edilmiştir. 1851 yılında cami ve medresenin eskiyen kurşunlarına 24.747 kuruş ve 1854 yılında cami ve medresenin cam ve anahtarlarına 77 kuruş harcanmıştır. 1855 depremi Yeşil Cami'de büyük zararlara sebep olmuştur. Depremden sonra yıkılmak üzere olan orta kubbenin, tamamen kaldırılıp yerine çatı yapılması düşünülmüş; ancak dönemin Bursa valisi Ahmet Vefik Paşa (1879 - 1882), böyle bir değişikliği, binanın karakterini tamamen bozacağı gerekçesiyle uygun görmemiş ve gerekli sağlama işlemlerini yaptırmıştır. 1861 yılında cami, medrese ve çarşıların çatı aktarmasına 232 kuruş, 1862 yılında caminin etrafındaki pencerelerin muhafazası için tahta döşenmesine 186 kuruş, minare sandığının tamirine 32 kuruş, 1871 yılında camiye genel olarak 2.420 kuruş, minarenin şerefe külâhına 634 kuruş, 1875 yılında iki minarenin sandıklarına 224 kuruş, 1878 yılında caminin çerçeve ve camlarına 1.100 kuruş, cami ve imaretin çatı kurşunlarına 3.675 kuruş, camide kullanılan 19 adet cama 285 kuruş, minare külâhına 260 kuruş, 1879 yılında caminin pencerelerine 314 kuruş, camlarına ve kapılarına 80 kuruş ödenmiştir.

Minareler XIX. yüzyılın sonlarında yıkılmış ve her ikisi de Reşid Mümtaz Paşa'nın valiliği döneminde (1903-1906) yeniden yapılmıştır. Cami 1907 yılında, Turhan Paşa'nın Evkaf Nazırlığı zamanında Mimar Asım Kömürcüoğlu'nun gözetiminde tamir edilmiştir.

Yukarıda sıralanmış olan tamir listesi ulaşılabilen belgelerin verdiği bilgilerle sınırlıdır. Bu sebeple yapılan bakımların hepsini yansıtmayabilir. Zira tamir kayıtlarıyla ilgili belgelerde ayrıntılı olanlarına rastlanıldığı gibi zaman zaman özet bilgi içerenleriyle de karşılaşmıştır.

Yeşil Cami'nin en fazla bakım gören kısmı kubbeleridir. İkinci sırayı minarelere, üçüncüsünü ise pencere ve camlara yönelik onarımlar oluşturmuştur. Caminin 1552 yılına kadar tamire ihtiyaç duymadan gelebilmesi ve bu tarihten sonra ise sık aralıklarla onarıma alınmış olması, bir tezat oluşturmaktadır. Akla üç ihtimal gelmektedir. Birincisi, cami inşa aşamasında rüzgâr vb. etkenlere direnç gösterecek şekilde gerçekten çok sağlam bir şekilde yapılmıştır. İkincisi, sonraki yıllarda yapılan onarımlarda, bütün uyarılara rağmen eksik malzeme kullanılmış ve nitelikli işçilik yapılmamıştır. Aslında cami için söz konusu olan bu hususun, külliye diğer birimleri için de geçerli olduğu söylenebilir. Üçüncü ve belki de en güçlü ihtimal 1674 ve 1855 depremlerinden sonra statik yapısında bozulma yaşanan caminin artık daha sık aralıklarla tamire muhtaç hâle gelmiş olmasıdır.

Sonuç olarak Yeşil Cami, Çelebi Sultan Mehmed'in, Bursa'da, önce Timur orduları sonra da Karamanoğlu Mehmet Bey tarafından tahrip edilmiş bir başkentte inşa ettirdiği mimarî manzumenin çok önemli bir ünitesidir. Çelebi Mehmed böyle bir dönemde hem Osmanlı Devleti'ni yeniden kurmuş hem de bunun âbidesini dikmiştir. Yeşil Cami, göz kamaştırıcı tezyinatıyla şaheser niteliğinde olup, Bursa'nın dünya çapında tanınmasını sağlamıştır. Bu başarıda cami ve türbenin tezyinatında görev almış Türkistan kökenli ya da Türkistan'da yetişmiş sanatkârların büyük oranda katkısı vardır. Yeşil Cami, külliye diğer birimleri arasında yer alan Yeşil Türbe ile birlikte âdeta Türk dünyasının en batı ucunda dikilmiş bir Türk-İslâm sanatı âbidesidir.

KAYNAKLAR

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi 1243-1453*, Tekin Yayınevi, 3. basım, c. I, İstanbul 1979.

Akazan, Feridun, "Türk Külliye", *Vakıflar Dergisi*, sy. VIII, Ankara 1969, ss. 303-308.

Aslanapa, Oktay, "Orta Çağın En Eski İlim ve Kültür Müesseseleri", *Türk Kültürü*, sy. 12 (Ekim 1963), Ankara 1963, ss. 34-42.

Aşıkpaşaoğlu, *Tevârih-i Âl-i Osman* (düzenleyen N. Atsız Çiftçioğlu), Türkiye Yayınevi, İstanbul 1949.

Ayverdi, Ekrem Hakkı - Yüksel, İ. Aydın, *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimârîsi*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1976.

Barkan, Ömer Lütfi, "İmaret Sisteminin Kuruluş ve İşleyişi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XXII, sy. 1-2, İstanbul 1963, ss. 239-296.

Cantay, Gönül, "Erken Osmanlı Dönemi Mimarisi", *Türkler*, ed. Hasan Celâl Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, YTY, I-XX, Ankara 2002, c. XII, ss. 86-102.

Cantay, Gönül, "Türk Mimarisinde Külliye", *Türkler*, ed. Hasan Celâl Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca, YTY, I-XX, Ankara 2002, c. VII, ss. 836-853.

Cezar, Mustafa, "Osmanlı Klasik Dönem İmar Sistemi", *IX. Türk Tarih Kongresi (21-25 Eylül 1981)*, c. III, Ankara 1989, ss. 1395-1415.

Çobanoğlu, Ahmet Vefa, "Külliye", *DİA*, c. XXVI, Ankara 2002, ss. 542-544.

Ergenç, Özer, *Osmanlı Klasik Dönem Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995,

Ertuğ, Zeynep Tarım, "İmaret", *DİA*, c. XXII, İstanbul 2000, ss. 219-220.

Eyice, Semavi, "Osmanlı-Türk Mimarisinin İlk Devrinin Bir Cami Tipi Hakkında", *Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi Ankara 19-24 Ekim 1959*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk ve İslâm Sanatları Enstitüsü Yayınları, Ankara 1962, ss. 187-188.

Gabriel, Albert, *Une Capital Turque Brousse Bursa*, I-II, Paris 1958.

Güneş, Ahmet, "Bir İmar Düzeni ve Hayır Kurumu Olarak Osmanlılarda İmaret", *Millî Folklor*, c. IX, yıl 17, sy. 66, Yaz 2005, ss. 26-33.

Huart, Cl, "İmaret", *IA*, c. V, sy. 2, İstanbul 1968, ss. 985.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, trc. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.

Katoğlu, Murat, "XIII. Yüzyıl Anadolu Türk Mimarisinde "Külliyeler", *Bellekten*, c. XXXI, sy. 123, Ankara 1967, ss. 335-344.

Kazıcı, Ziya, "Osmanlı Devleti'nde İmaret", *Osmanlı*, ed. Güler Eren, YTY, c. V, Ankara 1999, ss. 44-48.

Köseoğlu, Neşet, *Tarihte Bursa Mahalleleri XV ve XVI'ncı Yüzyıllarda*, Bursa Halkevi Yayını, Bursa 1946.

Kuban, Doğan, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bir Araştırma", *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, c. VII, Ankara 1968, ss. 53-73.

Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âli-i Osmân*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1341.

Ocak, Ahmet Yaşar – Farukî, Süreyya, "Zaviye", *IA*, Milli Eğitim Basımevi, c. XIII, İstanbul 1986, ss. 468-476.

Oğuz, Zeynep, *Multi-Functional Buildings of the T-Type in Otoman Context: a Network of Identity and Territorialization*, yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

Ögel, Semra, "Osmanlı Devrinde Türk Külliyesi", *Türk Kültürü*, sy. 11 (Eylül 1963) Ankara 1963, ss. 37-41.

Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, I-III, İstanbul 1993.

Pay, Salih, "Baş Mimar İvaz Paşa", *Bir Masaldı Bursa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, ss. 177-185.

Pay, Salih, "Mimar ve Mühendis Bir Devlet Adamı

(Sahibu's-Seyf ve'l-Kalem ve'l-Hisab) Hacı İvaz Paşa", *Bursa Araştırmaları*, Yaz 2006, sy. 13, Bursa 2006, ss. 12-15.

Pay, Salih, *Kuruluşundan Günümüze Yeşil Külliyesi*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa 2010.

Reyhanlı, Tülay, "Osmanlı Mimarisinde İmaret: Külliye Üzerine Notlar", *Türk Kültürü Araştırmaları*, c. XV, sy. 1-2, Ankara 1976, ss. 121-129.

Solakzâde, *Solakzâde Tarihi*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1297.

Şehsuvaroğlu, Bedi N., *Yeşil Bursa*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1957.

Toynbee, Arnold, "Bursa Çevresi Tarihine Dair", *Uludağ*, sy. 92, Kasım-Aralık 1948, Bursa 1948.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "Hacı İvaz Paşa'ya Dair", *Tarih Dergisi*, c. X, sy. 14, İstanbul 1959, ss. 25-57.

Ülken, Hilmi Ziya, "Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği", *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü, c. IX, Ankara 1971, ss. 13-37.

Yalman, Bedri, *Bursa Yeşil Cami Pencere Parmaklıklarındaki Gümüş Kakma Motifler*, doktora tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 1991.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Sosyal Teşkilâtlar Bütünlüğü Olarak Osmanlı Vakıf Külliyesi", *Türk Kültürü*, sy. 219 (Mart-Nisan 1981), Ankara 1981, ss. 262-271.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Vakıf", *IA*, Milli Eğitim Basımevi, c. XIII, İstanbul 1986, ss. 153-172.

Yenen, Zekiye, *Vakıf Kurumu-İmaret Sistemi Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri*, doktora tezi, İTÜ FBE, İstanbul 1988.

Yenişehirlioğlu, Filiz, "XIV. – XV. Yüzyıl Mimari Örneklerle Göre Bursa Kentinin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi", *IX. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, TTKY, c. III, Ankara 1989, ss. 1347-1353.